

“Το Άγιον Όρος αναδείχθηκε το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο της Ορθόδοξης Ανατολής”

/ [Αγιορείτικα](#)

Κείμενο: Κρίτων Χρυσοχοΐδης ,Διευθυντής Ερευνών Ι.Β.Ε, Ε.Ι.Ε.

Ο μοναχισμός αποτελεί πρώιμο φαινόμενο της οργανωμένης χριστιανικής εκκλησίας.

Η χαλάρωση των ηθών στην εκκλησία κατά την ύστερη ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, η κατάρπωση του πνευματικού βίου στις χριστιανικές κοινότητες των πόλεων, η αναστάτωση του εκκλησιαστικού βίου από την εμφάνιση αιρέσεων και σχισμάτων, ή ακόμη και η παρουσία μορφών αναχωρήσεως άλλων θρησκειών, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του ασκητικού ιδεώδους από τους χριστιανούς ως μέσου πνευματικής τελειώσεως. Τούτο εκφράσθηκε με ποικίλες μορφές συλλογικής και προσωπικής πνευματικότητας.

Πνευματική “ιδιαίτερη πατρίδα” του μοναχισμού, ακόμη και αν αυτός αναπτύχθηκε αυτόνομα και σε άλλες περιοχές, θεωρείται η Αίγυπτος. Και τούτο λόγω των εκεί διάσημων εκπροσώπων του και τη μυθική εικόνα της “μεγάλης ερήμου” της Αιγύπτου ως τόπου απόλυτης απομονώσεως και σκληρής ασκήσεως.

Πρώιμη μορφή μοναχισμού αποτελεί ο αναχωρητισμός, με εισηγητή το Μέγα Αντώνιο (+356), ενώ την ίδια περίοδο ο άγιος Παχώμιος (+346) καθιερώνει το κοινοβιακό σύστημα ασκήσεως. Κοινό γνώρισμα τόσο της μεθόδου αναχωρήσεως του Μ. Αντωνίου όσο και του παχωμιανού κανόνος είναι η προτεραιότητα η οποία δίδεται στην ατομική άσκηση και την αυτόνομη πνευματικότητα. Ωστόσο, ο μοναχισμός της Μικράς Ασίας, στην περιοχή της Καππαδοκίας, που ανθεί την ίδια εποχή, με τη βαθιά επίδραση των Όρων του Μεγάλου Βασιλείου, πέραν από τον "θεωρητικό βίο" φαίνεται να ευνοεί τη συμμετοχή των μοναστικών κοινοτήτων σε διακονήματα κοινωνικής ευποιίας.

Εκτός από την Αίγυπτο και την Καππαδοκία ο μοναχισμός γνώρισε ευρύτατη ανάπτυξη στις περιοχές της Αντιόχειας, της Κοίλης Συρίας (μέ ιδιαίτερη μορφή το στυλιτισμό), της Μεσοποταμίας και της Παλαιστίνης.

Το μοναχικό κίνημα της Ανατολής, πολύ σύντομα, μεταλαμπαδεύτηκε στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πρώτη γνωστή μονή στην Κωνσταντινούπολη, η μονή Δαλμάτου, μαρτυρείται στα 382, ενώ στα τέλη του 6ου αι. ανέρχονται σε 92.

Στους επόμενους αιώνες ο μοναχισμός της Μικράς Ασίας, επαρχίας πλούσιας και ισχυρής, θα γνωρίσει ακόμη μεγαλύτερη άνθηση με την εμφάνιση σημαντικών κοινοτήτων στον Όλυμπο της Βιθυνίας και στο Λάτρο της Μιλήτου και τη δραστηριοποίησή τους στον αγώνα κατά της εικονομαχίας.

Στο πνευματικό κλίμα ειδικά της Βιθυνίας ανδρώνεται ανάμεσα στον 8ο και 9ο αιώνα ο μεγάλος αναμορφωτής του βυζαντινού μοναχισμού Θεόδωρος Στουδίτης.

Οι αρχές του μοναχικού βίου, όπως διατυπώνονται από το Θεόδωρο στις Κατηχήσεις και στο Τυπικόν της μονής του, αποσκοπούν στην επιβολή απόλυτης ευταξίας στη λατρευτική ζωή αλλά και στον καθημερινό βίο των μοναχών. Οι όροι που εισάγει θα ασκήσουν βαθιά επίδραση, λίγο αργότερα, στην οργάνωση του αθωνικού κοινοβιατικού μοναχισμού.

Τον 9ο αιώνα, στα πλαίσια της νέας ηγεμονικής πολιτικής που χαράσσει η αναγεννημένη εκκλησία υπό τον πατριάρχη Φώτιο, οι μοναχοί καλούνται να επιτελέσουν έργο με ευρύτερες προεκτάσεις.

Για τον εκχριστιανισμό των βόρειων γειτόνων θα επιλεγούν δύο αδελφοί μοναχοί, οι Θεσσαλονικείς Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος. Η πνευματική αφομοίωση των σλαβικών φύλων της νότιας Βαλκανικής θα συντελεσθεί με τη συστηματική ιεραποστολική δραστηριότητα μοναχών.

Στον κυρίως ελλαδικό χώρο, στον οποίο ως τον 9ο αι. οι μαρτυρίες για την παρουσία οργανωμένου μοναστικού βίου σπανίζουν (άν και αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδηλώνουν την ύπαρξη μονών στη Θάσο τη Δήλο και την Κρήτη ήδη στα παλαιοχριστιανικά χρόνια), με άξονα τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα και την Πάτρα, η ιεραποστολική δραστηριότητα βαίνει παράλληλα με την ίδρυση μονών. Στην Πελοπόννησο οι αδελφοί Συμεών και Θεόδωρος ιδρύουν τη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, ενώ η παρουσία της βυζαντινής εκκλησίας στη Μακεδονία τονίζεται κατά τον 9ο αι. με την ίδρυση μεγάλων μοναστηριακών κέντρων στη Χαλκιδική (μονές του οσίου Ευθυμίου και του Ιωάννου Κολοβού).

Η δράση των μοναχών ιεραποστόλων ή αναχωρητών στην Ελλάδα θα κορυφωθεί κατά τον 10ο αι. με κύριους εκφραστές τους αγίους Νίκωνα Μετανοείτε, Λουκά Στειριώτη και Αθανάσιο Αθωνίτη.

Η συστηματική δραστηριότητα των μοναχών συνδέεται άμεσα με τις προσπάθειες της βυζαντινής διοικήσεως για πολιτική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της Βαλκανικής, με επιμέρους στόχους την ενίσχυση της άμυνας, την επέκταση της βυζαντινής επιρροής στους γύρω χριστιανικούς λαούς και την εξουδετέρωση των προσπαθειών της Ρώμης για διείσδυση σε ζωτικές για την αυτοκρατορία περιοχές.

Στην πνευματική αυτή επιστράτευση εγγράφεται και η ίδρυση του πρώτου μοναστηριού στο Άγιον Όρος, της μονής της Μεγίστης Λαύρας στα 963. Ιδρυτής της υπήρξε ο άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ένας ιδιαίτερα δραστήριος και προικισμένος μοναχός, μέλος της ανώτερης κοινωνίας των αυλικών και αξιωματούχων της Κωνσταντινουπόλεως και προσωπικός φίλος του βυζαντινού αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά. Το γεγονός της εμφανίσεως ενός μεγάλου κοινοβίου δεν σημαίνει μόνο την απαρχή μιας νέας περιόδου στη βίωση του ασκητικού ιδεώδους στον Αθω, αλλά καθιστά τον ελλαδικό χώρο ευρύτερα κέντρο πνευματικής εξορμήσεως προς τα Βαλκάνια και τη χριστιανική Ανατολή.

Το ευνοϊκό κλίμα που δημιουργήθηκε για την ανάπτυξη του Αθωνικού μοναχισμού από τους ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς της ακμαίας αυτοκρατορίας μετά το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και εξής, ενισχύθηκε και από το αίσθημα ασφάλειας το οποίο αποκαταστάθηκε μετά την ήττα και την εκδίωξη των Αράβων από την Κρήτη το 961 και την εξάλειψη της πειρατείας από τις

περιοχές του Αιγαίου. Αντίθετα, οι άλλοτε ονομαστές μοναστικές κοινότητες της Μικράς Ασίας υπέστησαν τις συνέπειες της εισβολής και εγκαταστάσεως των Σελτζούκων Τούρκων, της ήττας του Ματζικέρτ (1071) και σταδιακά παρήκμασαν.

Ο όσιος Αθανάσιος, ασφαλώς, δεν έκτισε το μοναστήρι του σε έρημη χώρα. Εγκαταστάθηκε σε μια περιοχή στην οποία είχε ήδη δημιουργηθεί μία αναχωρητικής φύσεως μοναστική παράδοση, με αποδοχή εκ μέρους των βυζαντινών αυτοκρατόρων και μέ, έστω και χαλαρό, καθεστώς κεντρικής διοικήσεως.

Πιθανόν ήδη κατά την εποχή της δεύτερης εικονομαχίας, στις αρχές του 9ου αιώνα, μοναχοί που σεβόντουσαν, τιμούσαν και προσκυνούσαν τις ιερές εικόνες, να είχαν καταφύγει από τις γειτονικές περιοχές της Μακεδονίας, για κάποια περίοδο στον Άθω προκειμένου να αποφύγουν τους κραδασμούς των εικονομαχικών διώξεων, οι οποίοι όμως, όπως φαίνεται, υπήρξαν ιδιαίτερα ήπιοι στην περιοχή.

Οι πρώτες πληροφορίες, αν και όχι ιδιαίτερα συγκεκριμένες, για την παρουσία ασκητών, και μάλιστα επώνυμων, ανάγονται στα τέλη του 8ου ή στις αρχές του 9ου αιώνα. Την εποχή αυτή τοποθετείται η παρουσία του οσίου Πέτρου του Αθωνίτου, ο οποίος φέρεται να ασκήτευσε στη σημερινή περιοχή των Καυσοκαλυβίων. Λίγο μετά τα μέσα του 9ου αιώνα καταφεύγει στον Άθω για να ασκητεύσει προσωρινά ο όσιος Ευθύμιος, μετέπειτα ιδρυτής μεγάλης μονής στα Βρασταμού (σημερινά Βραστά) της Χαλκιδικής.

Πάντως οι μοναχοί της χερσονήσου πριν τα μέσα του 9ου αιώνα πρέπει να συγκροτούσαν σχετικά ευάριθμη και γνωστή αναχωρητική κοινότητα ώστε να προσκληθούν από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με μαρτυρία του ιστορικού Γενεσίου, μοναχοί από τον Άθω παρευρέθηκαν στις πανηγυρικές τελετές για την αναστήλωση των εικόνων το 843.

Στα 883 οι Αθωνίτες ασκητές δέχονται τα πρώτα αυτοκρατορικά προνόμια. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο Α΄, με σιγίλλιο, απαγορεύει στους δημόσιους λειτουργούς να εισπράττουν οιονδήποτε φόρο από τους μοναχούς και θέτει φραγμό στην είσοδο των κατοίκων της Ιερισσού και των ζώων τους στην περιοχή του Αγίου Όρους. Ο γιός του Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός το 908 αναγνώρισε την ανεξαρτησία του Άθω έναντι της παρά την Ιερισσό μεγάλης μονής του Κολοβού και επικύρωσε το ανενόχλητο των Αθωνιτών. Το 941-942 ο αυτοκράτορας Ρωμανός ο Λεκαπηνός εγκαινιάζει τη χρηματική επιχορήγηση των μοναχών, γνωστή ως “ρόγα” με ένα χρυσό νόμισμα ετησίως. Ένα χρόνο αργότερα, το 943, ο στρατηγός Θεσσαλονίκης Κατακαλών, μετά από βασιλική εντολή, οριοθετεί τη γή

των Αθωνιτών. Τα όρια αυτά, με μικρές μεταβολές, ισχύουν ως σήμερα.

Στις αρχές του 10ου αιώνα, παρά τη διασπορά τους σε όλη τη χερσόνησο, οι μοναχοί έχουν ήδη οργανώσει κάποιους θεσμούς κεντρικής διοικήσεως. Στα 908 μνημονεύεται για πρώτη φορά ο πρώτος του Αθω, ο οποίος εδρεύει στις Καρυές, πνευματικός ηγέτορας, διαιτητής και εκπρόσωπος της κοινότητας προς τον κόσμο και καθιερώνονται τρεις ετήσιες συνάξεις του συνόλου των μοναχών για την επίλυση των κοινών υποθέσεων: τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και το Δεκαπενταύγουστο. Την ίδια εποχή κάνουν την εμφάνισή τους και μεγαλύτερες μοναστικές εγκαταστάσεις όπως η μονή του οσίου Παύλου του Ξηροποταμηνού και η μονή του Κλήμεντος (η οποία συγχωνεύθηκε αργότερα με τη μονή Ιβήρων) και τα Βουλευτήρια, κοντά στη σημερινή σκήτη της Αγίας Αννης.

Ωστόσο ο ερημικός, αναχωρητικός και ακτήμων βίος των αναχωρητών εν πολλοίς συνεχίζεται καί, όπως αποτυπώνεται στις πηγές της εποχής, είναι ιδιαίτερα τραχύς και δύσκολος. Ζούν σε πρόχειρα καταλύματα και εξασφαλίζουν την επιβίωσή τους κυρίως με τα προϊόντα του δάσους. Η κατάσταση αυτή δεν μεταβάλλεται ως τα μέσα του επόμενου αιώνα, όταν ο όσιος Αθανάσιος φθάνει και περιηγείται τον Αθωνα. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του τρόπου διαβιώσεως των μοναχών στο Βίο του οσίου: Και γάρ ήν αυτοίς ατεχνώς κατά το άδόμενον άσπαρτα και ανήροτα πάντα· ου γάρ ήρουν, ουκ αύλακα έτεμνον, ου βούν είχον, ουχ υποζύγιον, ουκ άλλο τι των αχθοφόρων ζώων, ου κυνάριον, ου κύνα, αλλά καλύβας εκ μικρών πηξάμενοι ξύλων και οροφήν αυταίς εκ χόρτου συμφορηθείσαν επισχεδιάσαντες, ούτως εν θέρει, ούτως εν χειμώνι διεκαρτέρουν, των εναντίον του αέρος ανεχόμενοι προσβολών [...]. Τροφή δε αυτοίς μετά την πνευματικήν η σωματική άσκευος πάσα και απέρिटτος και το όλον όρειος· [...] των γάρ αγρίων δένδρων συλλέγοντες τους καρπούς αυτοσχέδιον εαυτοίς παρετίθουν την τράπεζαν [...].

Η άφιξη του Αθανασίου στον Αθω και η οικοδόμηση της Μεγίστης Λαύρας τάραξαν την ηρεμία των ταπεινών ερημιτών. Ο εσωτερικός οργανισμός της νέας μονής και οι πολλαπλές οικοδομικές και οικονομικές δραστηριότητες που ανέπτυξε φάνηκαν ως μεγάλη καινοτομία που εισαγόταν στο Άγιον Όρος. Είναι η πρώτη φορά που ιδρύεται εδώ μεγάλο κοινόβιο με συγκεντρωτικό εσωτερικό καθεστώς λειτουργίας.

Κτήτορας της μονής είναι ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ενώ μετά το θάνατό του αυτή θα παραμείνει ελεύθερη, αυτοδέσποτη και αυτεξούσια. Γίνεται, δηλαδή, ανεξάρτητο νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου υπό την αυτοκρατορική προστασία. Τη διοίκηση ασκεί αποκλειστικά ο ηγούμενος, ο οποίος πριν πεθάνει ορίζει το διάδοχό του, συνεπικουρούμενος από συμβούλιο έγκριτων μοναχών.

Για την ίδρυση της μονής της Λαύρας φαίνεται ότι διατέθηκαν ευθύς εξ αρχής μεγάλα οικονομικά μέσα. Μόνον για την έναρξη των εργασιών ο Νικηφόρος Φωκάς διέθεσε έξι λίβρες χρυσού, ενώ ο ίδιος ο Αθανάσιος διέθεσε μέγα μέρος από την προσωπική του περιουσία.

Για το χαρακτήρα του νέου αυτού τύπου μοναστηριακού ιδρύματος, το οποίο θα αποτελέσει και το μοντέλο των μονών που θα ιδρυθούν πολύ σύντομα στον Αθω, σημαντικώτατο γεγονός αποτελεί η πολιτική του Αθανασίου για την ανάπτυξη της οικονομίας του μοναστηριού και την αξιοποίηση της γής. Ο καινοτόμος μοναχός, εκτός από το μεγάλο συγκρότημα που ανεγείρει, επιχειρεί εκχερσώσεις και καλλιέργεια χέρσων και άγονων γαιών μέσα στον Αθω και αξιοποιεί την περιουσία εγκαταλειμμένων μονυδρίων. Αναπτύσσει νέες τεχνικές στη γεωργία. Εισάγει στο Άγιον Όρος τα άγνωστα ως τότε καλλιεργητικά ζευγάρια βοδιών και κατασκευάζει σύστημα υδρεύσεως. Χρησιμοποιεί σύγχρονη για την εποχή του τεχνολογία για την κίνηση των υδρομύλων και των μηχανημάτων παρασκευής του ψωμιού. Κατασκευάζει ή αγοράζει πλοία, κτίζει αποθήκες για τα εμπορεύματα και οίκημα για την παραμονή των ναυτών.

Η νέα μονή-πρότυπο, μολονότι εξελίσσεται ταχύτατα και σε κέντρο μεγάλης γεωργικής και βιοτεχνικής παραγωγής, δεν αλλοίωσε τις αρχές του μοναστικού βίου. Οι προθέσεις του ιδρυτή της δεν άφηναν περιθώρια για παρεκκλίσεις. Ο όσιος Αθανάσιος παρέμεινε ένας αυστηρός ασκητής, ο οποίος επέβαλε αυστηρούς κανόνες διαβιώσεως, απαιτώντας παράλληλα συστηματική εργασία από τους μοναχούς του.

Παρ όλα αυτά η σταδιακή μετατροπή του Αθω από τόπου καταφυγής ερημιτών και αναχωρητών σε κέντρο κοινοβιακού μοναχισμού δημιούργησε τριβές και διενέξεις. Οι παλαιοί μοναχοί δεν φαίνεται να ενοχλήθηκαν τόσο από το νέο για αυτούς καθεστώς βιώσεως του ασκητικού ιδεώδους. Οργανωμένα μεγάλα κοινόβια λειτουργούσαν από αιώνες τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και σε όλη την αυτοκρατορία και ο κοινοβιατισμός αποτελούσε κυρίαρχη μέθοδο μοναστικού βίου την εποχή αυτή. Οι αντιρρήσεις τους προέρχονταν από το διάχυτο φόβο συγχωνεύσεως και εξαφανίσεως των μονυδρίων τους από την επικράτηση νέων και δυναμικών καθιδρυμάτων.

Στο διάδοχο του Φωκά, αυτοκράτορα Ιωάννη Τζιμισκή, έλαχε ο κλήρος να επιλύσει τα αναφυέντα προβλήματα. Για το σκοπό αυτό έστειλε στον Αθωνα το μοναχό της μονής Στουδίου Ευθύμιο με εντολή να εξετάσει την κατάσταση καί, σε συνεργασία με κοινοβιάτες και αναχωρητές, να συντάξει τον κανονισμό λειτουργίας της μοναστικής κοινότητας.

Αποτέλεσμα της συνεργασίας υπήρξε η σύνταξη του πρώτου Τυπικού του Αγίου Όρους, το οποίο υπογράφηκε από τον τότε πρώτο Αθανάσιο, τον ομώνυμο όσιο Αθανάσιο, ηγούμενο της Λαύρας και σαράντα έξι ακόμη ηγουμένους αθωνικών μονυδρίων. Ο αυτοκράτορας, στα 972, επικύρωσε το Τυπικό. Το πρωτότυπο του σπάνιου αυτού εγγράφου, το οποίο επονομάσθηκε και Τράγος, γιατί γράφηκε σε χονδρή περγαμηνή, υπογραμμένο ιδιοχείρως από τον Ιωάννη Τζιμισκή, και που χαρακτηρίζεται ως ο πρώτος καταστατικός χάρτης του Αγίου Όρους, σώζεται ως σήμερα και φυλάσσεται στην Ιερά Κοινότητα ως το πολυτιμότερο αρχειακό κειμήλιο του Αγίου Όρους.

Το Τυπικό του 972, ρυθμίζει τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες της κεντρικής διοικήσεως του Αγίου Όρους, δηλαδή του πρώτου, των αξιωματούχων του Πρωτάτου καθώς και της Συνάξεως των Καρυών, οριοθετεί τις σχέσεις τους με τους μοναχούς και προσδιορίζει τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων κατηγοριών μοναχών. Παρ όλο όμως ότι προστατεύει το αρχαίο καθεστώς των αναχωρητών, φαίνεται σαφώς να αναγνωρίζει την υπεροχή του κοινοβιακού συστήματος ως μεθόδου ασκητικού βίου στον Αθω.

Το Τυπικό του Τζιμισκή συμπληρώθηκε και προσαρμόσθηκε στις νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν με το Τυπικό που εκδόθηκε το 1045, επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου του Μονομάχου. Ένα τρίτο, σχεδόν νέο τυπικό, το οποίο χρονολογείται στους όψιμους βυζαντινούς χρόνους, στα 1406, και σε μεγάλο βαθμό ασχολείται με την εσωτερική διοίκηση των μονών και τις σχέσεις των μοναχών με τους ηγήτορές τους, εκδόθηκε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Η ίδρυση της Λαύρας και η πολυσχιδής δράση του Αθανασίου έδωσαν την ώθηση για τη συγκρότηση και άλλων κοινοβίων από διάσημους άνδρες, συνδεδεμένους άμεσα ή έμμεσα μαζί του. Το 979/80 οι Ίβηρες (Γεωργιανοί) ευγενείς Ιωάννης Τορνίκιος και ο γιός του Ευθύμιος, εφοδιασμένοι με βασιλικά προνόμια και επιχορηγήσεις, ανεγείρουν τη μονή των Ιβήρων, ενώ λίγο αργότερα τρεις πλούσιοι μεγιστάνες από την Αδριανούπολη, οι Αθανάσιος, Νικόλαος και Αντώνιος, ιδρύουν τη μονή Βατοπαιδίου.

Από τα τέλη του 10ου αιώνα η ίδρυση μοναστηριών θα λάβει εκπληκτικά γρήγορους ρυθμούς. Γύρω στο 1000 στην Αθωνική χερσόνησο μαρτυρούνται περισσότερα από σαράντα ένα μοναστήρια. Μοναχοί αλλοεθνείς από διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας συρρέουν στο ονομαστό πλέον όρος. Όσο ζούσε ακόμη ο όσιος Αθανάσιος εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι Ιταλοί μοναχοί από το Αηά ά, οι οποίοι λίγο αργότερα ίδρυσαν τη μονή των Αμαλφηνών. Την ίδια περίπου εποχή μνημονεύονται οι μονές του Σικελού, του Παφλαγόνος, τού Χάλδου και στις αρχές του 11ου αιώνα η μονή του Ρώσου. Μονύδρια, τα οποία θα εξελιχθούν σε μεγάλες μονές και θα συνεχίσουν το βίο τους ως σήμερα, έχουν τις απαρχές τους στην ίδια περίοδο. Η μονή Ζωγράφου συγκροτήθηκε πριν το 980 από το βυζαντινό ζωγράφο=αγιογράφο Γεώργιο. Στη δραστηριότητα του οσίου Παύλου του Ξηροποταμηνού ο οποίος πριν το 956 ίδρυσε τη μονή του Αγίου Νικηφόρου (σημερινή μονή Ξηροποτάμου), οφείλεται και η ίδρυση, πριν το 980 της μονής Αγίου Παύλου (πού αρχικά έφερε την ονομασία Ξηροποτάμου). Οι μονές Ξενοφώντος, Εσφιγμένου και η πρώτη μονή Χελανδαρίου κάνουν την εμφάνισή τους πριν τα τέλη του 10ου αι.

Ως τα τέλη του 12ου αιώνα ο διορθόδοξος και οικουμενικός χαρακτήρας του αθωνικού μοναχισμού είναι παγιωμένος. Πριν το 1142 θα ιδρυθεί μοναστήρι που θα μονάζουν Ρώσοι μοναχοί, το 1198 θα παραχωρηθεί στο Σέρβο μοναχό-βασιλέα Συμεών Νεμάνια και στο γιό του άγιο Σάββα η ερειπωμένη μονή του Χιλανδαρίου, και αργότερα η μονή Ζωγράφου θα αποτελέσει το καθίδρυμα Βουλγάρων μοναχών.

Η αυτοκρατορική πολιτική καθ όλη τη βυζαντινή περίοδο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, υπήρξε ιδιαίτερα ευνοϊκή για το Άγιον Όρος. Σχεδόν όλα τα μοναστήρια ονομάσθηκαν σε κάποια εποχή του βίου τους “βασιλικάί μοναί”, δηλαδή βασιλικά ιδρύματα προστατευόμενα από τις επεμβάσεις πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Προνόμια, φοροαπαλλαγές και δωρεές βασιλέων αλλά και αξιωματούχων τα καθιστούν εύρωστους οικονομικούς οργανισμούς που επιτρέπουν την επιτέλεση του πνευματικού τους έργου.

Η ιστορική πορεία των ιδρυμάτων του Αγίου Όρους μόνο μέχρι ενός σημείου ακολουθεί τις ιστορικές τύχες της αυτοκρατορίας. Έτσι η σταδιακή παρακμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη συρρίκνωση των αθωνικών μονών. Αντίθετα, ιδίως ο 14ος αιώνας θεωρείται ως περίοδος μεγάλης αναγεννήσεως. Ο ησυχασμός, ως πνευματικό κίνημα το οποίο γεννιέται και αναπτύσσεται στον Αθω, ανανεώνει το ασκητικό ιδεώδες και καθιστά εκ νέου το χώρο αυτό κέντρο πνευματικής ακτινοβολίας προς τους σλαβικούς λαούς των Βαλκανίων και της Ρωσίας.

Στη φθίνουσα πολιτικά και οικονομικά αυτοκρατορία των Παλαιολόγων, σε μια

περίοδο εμφύλιων πολέμων και καθολικής αναταραχής στο χώρο των Βαλκανίων νέες μονές ιδρύονται ή αναβιώνουν στον Αθω. Στο κέντρο της χερσονήσου, κοντά στις Καρυές, ανακτίζεται με επέμβαση Βλάχων ηγεμόνων η μονή Κουτλουμουσίου και στην ανατολική ακτή ο μέγας στρατοπεδάρχης Αλέξιος και ο αδελφός του μέγας πριμικίριος Ιωάννης ιδρύουν τη μονή Παντοκράτορος. Στη δυτική ακτή ο Σέρβος δεσπότης Ιωάννης Ούγκλεσης αναδεικνύει ουσιαστικά το μοναστήρι της Σιμωνόπετρας, και ο Τραπεζούντιος όσιος Διονύσιος κτίζει το ομώνυμο μοναστήρι του Διονυσίου το οποίο ευεργετήθηκε δαψιλώς από τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Αλέξιο Γ΄ Κομνηνό. Νοτιώτερα, λίγο μετά το 1380 και μετά από αιώνες ερημώσεως, οι Σέρβοι μοναχοί από αριστοκρατική γενιά Γεράσιμος Ραδόνιας και Αντώνιος Παγάσης ανασυγκρότησαν τη μονή Αγίου Παύλου. Τέλος, μάλλον στις αρχές του 15ου αιώνα, δημιουργείται η μονή Γρηγορίου.

Το 1423 το Άγιον Όρος υπήχθηκε οριστικά στην οθωμανική επικράτεια. Το τέλος της βυζαντινής χριστιανικής βασιλείας και η νέα πολιτειακή πραγματικότητα, ασφαλώς επέφεραν σημαντικές αλλαγές στους πολιτικούς προσανατολισμούς των Αγιορειτών και δημιούργησαν επώδυνους οικονομικούς κραδασμούς. Επιπλέον επέφεραν σταδιακά μεταβολές στους βασικούς θεσμούς της Αθωνικής πολιτείας. Ωστόσο οι διαφοροποιήσεις και οι μεταβολές επήλθαν με εξαιρετική βραδύτητα και η προσαρμογή στις νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες δεν αλλοίωσαν τις πνευματικές αρχές του μοναστικού βίου.

Η αναγκαία συνεννόηση με τις οθωμανικές αρχές είχε πρωταρχικό στόχο τη διατήρηση της αυτονομίας της αγιορειτικής κοινότητας και τη διάσωση της κτηματικής περιουσίας των μονών.

Η πολιτική των σουλτάνων απέναντι στους μοναχούς, σε σύγκριση με την αντιμετώπιση των κατακτημένων χριστιανικών πληθυσμών, υπήρξε καταρχήν ευνοϊκή. Η αυτονομία του τόπου έγινε σεβαστή και η φορολογία που επιβλήθηκε ειδικά στην εντός της αθωνικής χερσονήσου ακίνητη περιουσία των μονών υπήρξε ήπια. Επιβλήθηκε κατ'αποκοπήν φόρος για όλο το Άγιον Όρος και η διανομή του αφέθηκε στη διάκριση των μοναστικών αρχών. Η προσπάθεια των μοναχών να ισχύσει το ίδιο καθεστώς και για τα εκτός Αγίου Όρους κτήματα υπήρξε μόνο μερικώς επιτυχής.

Παρόλο που η άμεση φορολογία δεν υπήρξε, πλην ορισμένων περιόδων, ιδιαίτερα επαχθής, οι έκτακτοι φόροι και τα δασύματα αλλά προπάντων η αυθαιρεσία των φορολογικών υπαλλήλων επιβάρυναν δυσβάσταχτα τις μονές. Πολυάριθμα φερμάνια, που σώζονται στα αρχεία και εκδόθηκαν μετά από αίτηση των μονών, υποδεικνύουν τις προσπάθειες των σουλτάνων να θεραπεύσουν το πρόβλημα αλλά και την έκταση του φαινομένου.

Τα μεγάλα και πλούσια μετόχια που εκτείνονταν κυρίως στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία (Χαλκιδική, περιοχές Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος) καθώς και στα νησιά του βόρειου Αιγαίου δεν φαίνεται να έμειναν αλώβητα. Η ολική ή μερική δήμευση και η παραχώρηση σε οθωμανούς τιμαριούχους ή η υπαγωγή στις σουλτανικές γαίες μεγάλων προσοδοφόρων εκτάσεων συρρίκνωσαν δραστικά τα εισοδήματα οδηγώντας πολλά μοναστήρια σε μαρασμό. Βαρύ οικονομικό πλήγμα υπήρξε ένα έκτακτο διοικητικό μέτρο στα 1568/1569. Ο σουλτάνος Σελίμ Β΄ δήμευσε ολοκληρωτικά τις περιουσίες των μονών και τις υποχρέωσε να τις εξαγοράσουν. Η εξαγορά κόστισε στο Άγιον Όρος συνολικά δέκα τέσσερεις χιλιάδες χρυσά φλωρία.

Στις θεσμικές αλλά και αυθαίρετες επεμβάσεις των οθωμανικών αρχών ήλθαν να προστεθούν και άλλα ατυχή συμβάντα. Φυσικές καταστροφές από σεισμούς, ολέθριες πυρκαγιές, πειρατεία, ληστρικές επιδρομές και πολεμικές επιχειρήσεις εξουδετέρωναν πολλές φορές τις προσπάθειες ανορθώσεως των μοναστηριών, και οδηγούσαν σε υπέρογκους δανεισμούς με όλες τις γνωστές παρενέργειες που αυτοί επιφέρουν.

Στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας οι αθωνικές μονές, σχεδόν στο σύνολό τους, προσπαθούν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην οικονομική επιβίωση και στη στοιχειώδη συντήρηση και αξιοποίηση της περιουσίας που μπόρεσαν να συγκεράσουν.

Η παραγωγή αυτής καθαυτής της αθωνικής χερσονήσου εξασφάλιζε κατ' αρχήν τα στοιχειώδη προς το ζήν, εφόσον η επ' αυτής φορολογία συμψηφιζόταν με τον κεφαλικό φόρο. Κήποι και αμπελοκαλλιέργεια, υλοτόμηση δασών, ελαιοπαραγωγή και συλλογή καρπών ήταν τα κύρια προϊόντα που συνέβαλαν στην επιβίωση.

Η ενδοαγορευτική παραγωγή όμως δεν ήταν αρκετή για την αντιμετώπιση των πραγματικών αναγκών. Τα κύρια έσοδα των μονών κατά την περίοδο αυτή προέρχονται: α) από τη συστηματική αξιοποίηση των μετοχιών, τα οποία σταδιακά ανακάμπτουν, αυξάνονται με δωρεές και αγορές και αποδίδουν σταθερά εισοδήματα· β) από τα μετόχια των παραδουνάβιων ηγεμονιών τα οποία κατά

τρόπο μαζικό αφιερώνονται, ιδίως από το 17ο αιώνα, από τους ορθόδοξους ηγεμόνες της Μολδαβίας και τις Βλαχίας· γ) τις μεγάλες εις χρήμα δωρεές όχι μόνο των ίδιων ηγεμόνων και των αξιωματούχων της αυλής τους αλλά και των τσάρων της Ρωσίας και γενναιόδωρων Ελλήνων ανώτατων κληρικών και αρχόντων. Η μορφή αυτή χορηγίας συνέβαλε καθοριστικά στη συντήρηση και επέκταση των οικοδομικών συγκροτημάτων και στην κόσμηση των μονών με έργα τέχνης· δ) τη διενέργεια της ζητείας η οποία εκτείνεται πέρα από το χώρο της Ελληνικής Ανατολής στο σλαβικό κόσμο και στην Ευρώπη.

Εφόσον οι Οθωμανοί δεν επενέβησαν στο εσωτερικό καθεστώς του Όρους, η κεντρική διοίκηση συνεχίζει να υφίσταται όπως και κατά τη βυζαντινή περίοδο τουλάχιστον για ενάμισυ αιώνα ακόμη. Ο πρώτος διατηρεί τις διοικητικές, εκτελεστικές, δικαστικές και πνευματικές δικαιοδοσίες του, ωστόσο η παλαιά αίγλη του θεσμού έχει παρέλθει. Η άλλοτε αυτοκρατορική χορηγία έχει διακοπεί και το Πρωτάτο με δυσκολία αντεπεξέρχεται στις ανάγκες του. Η έγγεια ιδιοκτησία του που εκτείνεται σε όλη τη χερσόνησο σταδιακά περνά στα χέρια των μονών, στις οποίες σταδιακά αναγκάζεται να εκχωρήσει και κελλία της δικαιοδοσίας του. Οι δικαστικές αρμοδιότητες βρίσκουν “ανταγωνιστές” τους καδήδες, στους οποίους προσφεύγουν οι μονές όταν αποφάσεις που επιλύουν διενέξεις δεν είναι αρεστές σε έναν από τους διαδίκους. Ο θεσμός του πρώτου θα σβήσει σιγά σιγά στα τέλη του 16ου αιώνα. Ο τελευταίος κάτοχος του αξιώματος μνημονεύεται στα 1593.

Στα τέλη του αιώνα φαίνεται να παγιώνεται και ο οριστικός αριθμός των κυρίαρχων μονών που ανέρχονται σε είκοσι. Δεκαεννέα από αυτές είναι ήδη μεγάλα μοναστήρια από τη βυζαντινή περίοδο, ενώ την εικοσάδα συμπληρώνει η μοναδική μεταβυζαντινή μονή του Σταυρονικήτα η οποία ιδρύθηκε στα 1541 από τον πατριάρχη Ιερεμία Α΄.

Από τις αρχές του 17ου αιώνα ο Αθως διοικείται από ένα συλλογικό σώμα, τη Μεγάλη Σύναξη, στην οποία συμμετέχουν αντιπρόσωποι των μονών. Στο νέο σχήμα, όπως είναι φυσικό, ο διοικητικός ρόλος των μεγάλων μονών (Λαύρας, Βατοπαιδίου, Ιβήρων), οι οποίες επωμίζονται και τα περισσότερα κοινά οικονομικά βάρη, είναι αποφασιστικός. Ήδη όμως έχει εγκατασταθεί στις Καρυές και τούρκος διοικητής. Η παρουσία του τυπικά συνδέεται με την προστασία της περιοχής από ληστρικές επιδρομές και την πειρατεία, ουσιαστικά όμως συμμετέχει ενεργά στην εσωτερική διοίκηση. Το 1661 τα δυσβάστακτα χρέη του Πρωτάτου αναγκάζουν τη Μεγάλη Σύναξη να πωλήσει στις μονές όλα τα κελλιά που είχαν απομείνει στη δικαιοδοσία του. Έτσι το μόνο που απομένει στην κεντρική αρχή του Αθω είναι ο κεντρικός ναός των Καρυών, το Πρωτάτο.

Το 1744, σε συνενόηση με τους Αγιορείτες, ο πατριάρχης Παΐσιος, ανοίγει το δρόμο για μία νέα, περισσότερο αντιπροσωπευτική, μορφή διοικήσεως των κοινών, με τη συμμετοχή και των μικρότερων μονών. Η Μεγάλη Σύναξη ονομάζεται πλέον Ιερά Κοινότης. Το αντιπροσωπευτικό όμως σύστημα ουσιαστικά παγιώθηκε με το Τυπικό του πατριάρχη Γαβριήλ Δ΄ του 1783. Σύμφωνα με αυτό τη διοίκηση ασκούν τέσσερεις επιστάτες εκλεγόμενοι από καθορισμένες πεντάδες των είκοσι μονών. Ένας από αυτούς πρέπει να προέρχεται από τις πέντε μεγάλες μονές (Λαύρας, Βατοπαιδίου, Ιβήρων, Χιλανδαρίου και Διονυσίου). Το 1810 καθιερώνεται και το μόνιμο σώμα των είκοσι αντιπροσώπων των μονών.

Αλλαγές όμως επήλθαν και στον τρόπο εσωτερικής λειτουργίας των μοναστηριών. Ως τα τέλη του 14ου αιώνα επικρατούσε το κοινοβιακό σύστημα διαβιώσεως, όπως καθοριζόταν από τα Τυπικά. Σταδιακά όμως, και ιδίως μετά την οθωμανική κατάκτηση, η ιδιορρυθμία κερδίζει συνεχώς έδαφος. Το αξίωμα του ηγουμένου, μολονότι παραμένει, στερείται ουσιαστικών αρμοδιοτήτων. Είναι πλέον κυρίως τιμητικό αξίωμα, με τελετουργικές προεκτάσεις. Απονέμεται σε σημαίνοντα πρόσωπα που προσέφεραν αξιόλογες υπηρεσίες στη μονή (επιτυχής διενέργεια ζητείας, επωφελής διαχείριση μετοχίου κλπ), διαρκεί για μικρό χρονικό διάστημα και πολλές φορές αναλαμβάνεται για περισσότερο από μία φορά. Στο ιδιόρρυθμο μοναστήρι τη διοίκηση ασκούν οι οφφικιάλιοι της μονής, όπως ο σκευοφύλακας, ο εκκλησιάρχης και ο οικονόμος.

Τις δυσλειτουργίες που προέκυψαν από την επικράτηση της ιδιορρυθμίας όχι μόνο στο Άγιον Όρος αλλά και στις περισσότερες μονές της Ελληνικής Ανατολής προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ συνεπικουρούμενος από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Σίλβεστρο. Μετά από επιτόπια μετάβαση του τελευταίου στον Αθωνα οι μεγάλες μονές Λαύρας και Βατοπαιδίου επανέφεραν το κοινοβιακό καθεστώς (1574). Ωστόσο η νέα κοινοβιοποίηση πρέπει να υπήρξε

εξαιρετικά εφήμερη. Ισχυρό ρεύμα προς μόνιμη επιστροφή στη μορφή βίου που προβλέπουν οι μοναστικοί κανόνες παρατηρείται μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα. Από το 1784 ως τα 1839 οκτώ μονές επανήλθαν στο κοινοβιακό καθεστώς.

Οι φυγόκεντρες τάσεις που χαρακτηρίζουν το μοναχικό βίο του Αγίου Όρους σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αποτυπώνονται και στην ευρεία διάδοση άλλων μορφών μοναστικής ζωής, όπως η εγκαταβίωση σε σκήτες, σε κελλία και σε ερημητήρια. Όλες οι ελάχιστον αυτές εγκαταστάσεις ανήκουν πλέον στην κυριότητα των μονών και αποδίδονται εφ' όρου ζωής σε μοναχούς “γέροντες” και στη συνοδεία τους.

Οι σκήτες, οι οποίες ανακαλούν τις αρχαίες λαύρες, δεν συγκροτούν ενιαίο οικοδομικό σύνολο. Αποτελούνται από διάσπαρτα στο χώρο κελλία ή “καλύβες” γύρω από ένα ναό ο οποίος ονομάζεται κυριακόν. Οι μοναχοί ζούν σε αυτές ιδιόρρυθμα υπό την εποπτεία προϊσταμένου, του δικαίου, που εκλέγεται από τους ίδιους. Η παλαιότερη οργανωμένη σκήτη είναι εκείνη της Αγίας Αννης, μαρτυρείται ήδη στα τέλη του 16ου αιώνα και ανήκει στη μονή Μεγίστης Λαύρας. Πάντως στην ίδια μονή, ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα, ανήκε συστάδα κελλίων με πρόδρομη μορφή σκήτης στην περιοχή της Κερασιάς. Στα τέλη του 17ου αιώνα φαίνεται να οργανώνεται η σκήτη των Καυσοκαλυβίων που ανήκει και αυτή στη Λαύρα, ενώ οι σκήτες που επιβιώνουν ως σήμερα, του Αγίου Δημητρίου της μονής Βατοπαιδίου, του Προφήτου Ηλίου της μονής Παντοκράτορος, η Νέα Σκήτη και του Αγίου Δημητρίου του Λάκκου της μονής Αγίου Παύλου, του Τιμίου Προδρόμου της μονής Ιβήρων, του Αγίου Παντελεήμονος της μονής Κουτλουμουσίου και του Ευαγγελισμού της μονής Ξενοφώντος συγκροτήθηκαν στον επόμενο αιώνα.

Οι μοναδικές κοινοβιακές σκήτες, του Αγίου Ανδρέου της μονής Βατοπαιδίου, στην οποία ως τον αιώνα μας εγκαταστάθηκαν Ρώσοι μοναχοί, και του Προδρόμου της μονής Λαύρας με Ρουμάνους μοναχούς κάνουν την εμφάνισή τους μετά τα μέσα του 19ου αιώνα.

Τα κελλία αποτελούν απλούστερες μορφές μοναστικής διαβίωσης. Συγκροτούν μικρής κλίμακας ενιαία κτιριακά συγκροτήματα, υπάγονται μετά το 1661 αποκλειστικά σε κάποια μονή και επανδρώνονται από ένα “γέροντα” με την πνευματική του συνοδεία. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα κελλία αποτελούν συνέχεια ή έχουν οικοδομηθεί στα ερείπια αρχαίων μονυδρίων, διατηρώντας ακόμη και την παλαιά βυζαντινή ονομασία τους.

Ο συνολικός πληθυσμός του Αγίου Όρους κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν είναι γνωστός. Μόνον η Μεγίστη Λαύρα στον 11ο αιώνα μαρτυρείται ότι αριθμούσε

επτακόσιους μοναχούς. Ασφαλώς ο αριθμός των μοναχών δεν θα παρέμεινε σταθερός εφόσον από το 10ο αιώνα ως τις αρχές του 15ου συνεχώς εμφανίζονται νέες μονές αλλά και μικρότερα μοναστικά ιδρύματα εξαφανίζονται ή συγχωνεύονται με μεγαλύτερα. Περιοδικές γενικές κρίσεις ή προβλήματα που ανεφύησαν σε επί μέρους μονές είναι βέβαιο ότι συνέβαλαν στην αυξομείωση του συνολικού αριθμού των μοναζόντων.

Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία. Περιηγητές, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα, οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα καί, από το 1764, απογραφές των μοναχών βοηθούν να σχηματίσουμε μία πιο σαφή εικόνα όσον αφορά τουλάχιστον την τάξη μεγέθους του μοναστικού πληθυσμού του Αθω. Οι αποκλίσεις των παραδιδόμενων αριθμών είναι μεγάλες: 1440 άτομα δίνει φορολογικό κατάστιχο του 1525/1530 και από 2246 ως 2860 ψυχές καταγράφουν ορθόδοξοι περιηγητές και μοναχοί στο 16ο αιώνα. Η απογραφή του 1764 παραδίδει 2908 μοναχούς και εκείνη του 1808 2390. Συμπερασματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι, με εξαίρεση την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασεως οπότε ο αριθμός των μοναχών μειώνεται δραματικά και τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν παρατηρείται μεθοδευμένη και μαζική κάθοδος χιλιάδων Σλάβων μοναχών, ο πληθυσμός της Αθωνικής πολιτείας δεν υπερέβη τις τρεις χιλιάδες ψυχές.

Παρά τις οικονομικές δυσκολίες και τις ιστορικές περιπέτειες που δεν έλειψαν για πεντακόσια περίπου χρόνια, το Άγιον Όρος αναδείχθηκε ως το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο της Ορθόδοξης Ανατολής.

Η παράδοση που δημιούργησε το ησυχαστικό κίνημα του 14ου αιώνα με πλειάδα λόγιων μοναχών να ζούν και να συγγράφουν στον Αθω, δεν διακόπηκε εντελώς. Τα πρώτα σημάδια αναγεννήσεως είναι εμφανέστατα ήδη στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Οι βιβλιοθήκες εμπλουτίζονται με μεγάλο αριθμό χειρογράφων που αντιγράφονται στα βιβλιογραφικά εργαστήρια που υπάρχουν σε όλες σχεδόν τις μονές. Η ως τώρα έρευνα έχει επισημάνει ελάχιστα από αυτά (πχ. στις μονές Ιβήρων, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου, Φιλοθέου, Ξηροποτάμου), ωστόσο όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα για συστηματική ενασχόληση με βιβλιοπαραγωγή ως και το 17ο αιώνα, οπότε αρχίζει να υπερισχύει το έντυπο βιβλίο.

Μεγάλες συλλογές βιβλίων, χειρόγραφων και έντυπων, καθώς και προσωπικές βιβλιοθήκες λόγιων ανδρών, όπως του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μακαρίου, του Μαξίμου Μαργουνίου, του πατριάρχη Διονυσίου Δ΄, του μητροπολίτη Αρτης και Ναυπάκτου Νεοφύτου προστίθενται στις ήδη πλούσιες αθωνικές συλλογές.

Μπορεί η χρήση τους να υπήρξε μάλλον περιστασιακή, όπως συνέβαινε άλλωστε με όλες τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της Ανατολής, ωστόσο με κανένα λόγο δεν πρέπει να χαρακτηρισθούν ως αποθήκες βιβλίων-κειμηλίων. Αντίθετα με ότι πρεσβεύεται από πολλούς, οι βιβλιοθήκες του Αθω υπήρξαν η πηγή των αναγνωσμάτων και των συγγραφών μεγάλου αριθμού λογίων, κληρικών και λαϊκών, στους αιώνες της κατακτήσεως.

Δεν υπήρξαν λίγοι οι λόγιοι, κυρίως μοναχοί και κληρικοί, οι οποίοι τουλάχιστον για μια καθοριστική περίοδο του βίου τους έδρασαν και συνέγραψαν σε κάποια μονή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του γνωστού λογίου και φωτιστού των Ρώσων Μαξίμου του Γραικού, ο οποίος, στις αρχές του 16ου αιώνα, μετά την επιστροφή του από τη Δύση επέλεξε την αγιορειτική μονή του Βατοπαιδίου για περισυλλογή. Λίγο αργότερα το πέρασμα του λογίου μοναχού Παχωμίου Ρουσάνου άφησε έντονα τα ίχνη του στη βιβλιοθήκη της μονής Ιβήρων.

Άλλοι μοναχοί, κάτοχοι αξιόλογης παιδείας, οφείλουν την ανάδειξή τους ως συγγραφέων στην πνευματική τους δραστηριότητα μέσα στα όρια του Αθω. Ο προηγούμενος Διονύσιος Ιβηρίτης, ο ομώνυμος Διονύσιος ρήτωρ ο Στουδίτης, ο Αγάπιος Λάνδος, συγγραφέας δημοφιλών ψυχωφελών αναγνωσμάτων, ο πολυγραφώτατος Ξηροποταμηνός μοναχός Καισάριος Δαπόντες αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας λογίων.

Ακόμη περισσότεροι όμως υπήρξαν οι πεπαιδευμένοι εκκλησιαστικοί άνδρες, κυρίως ανώτατοι κληρικοί, οι οποίοι επέλεξαν να τελειώσουν το βίο τους στην ησυχία του Αθω. Μολονότι δεν έχουν να επιδείξουν συγγραφικό έργο, η παρουσία τους και η επιρροή που άσκησαν στην πνευματική ανάδειξη του τόπου υπήρξε καθοριστική.

Ο 18ος αιώνας, περίοδος γενικώτερης πνευματικής κοινωνικής και οικονομικής ανακάμψεως σε όλη την Ανατολή, σηματοδοτείται στο Άγιον Όρος από δύο σημαντικά γεγονότα: την ίδρυση της Αθωνιάδος Σχολής και το πνευματικό κίνημα των Κολλυβάδων.

Το 1748 με εισήγηση και δαπάνες του Βατοπαιδίου ιδρύθηκε στα όρια της μονής σχολή με φιλόδοξο πρόγραμμα διδασκαλίας των ελληνικών, φιλοσοφικών και θεολογικών μαθημάτων. Η σχολή, η οποία χαρακτηρίστηκε ως η πρώτη Ακαδημία του Ελληνισμού, στεγάσθηκε σε μεγαλόπρεπο κτίριο που κτίσθηκε σε παρακείμενο λόφο και φιλοξένησε πλειάδα μαθητών που εξελίχθηκαν αργότερα σε διάσημους πνευματικούς άνδρες. Πρώτος σχολάρχης για αρκετά χρόνια χρημάτισε ο φημισμένος λόγιος Ευγένιος Βούλγαρης.

Το 1754 ξέσπασε η επονομασθείσα αργότερα “έρις των κολλύβων”. Αφορμή υπήρξε η διαφωνία για την τέλεση των μνημοσύνων την Κυριακή και όχι μόνον το Σάββατο, όπως παραδοσιακά συνέβαινε ως τότε. Τα αίτια όμως ήταν πολύ βαθύτερα, ώστε οι μοναχοί να διαιρεθούν σε δύο οξύτατα αντιμαχόμενες παρατάξεις: στους υπέρμαχους της παραδόσεως, τους “Κολλυβάδες”, οι οποίοι υποστήριζαν όχι μόνο την εμμονή στην παράδοση αλλά και την επιστροφή στις ρίζες της πατερικής και νηπτικής θεολογίας των μεγάλων πατέρων της Ανατολής και τους υποστηρικτές μιας πιο εκκοσμικευμένης αντιλήψεως του μοναχικού βίου. Κύριοι εκπρόσωποι των Κολλυβάδων αναδείχθηκαν διάσημοι λόγιοι Αγιορείτες όπως ο πολυγραφώτατος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο μαχητικός Αθανάσιος Πάριος και ο Μακάριος Νοταράς πρώην μητροπολίτης Κορίνθου.

Μετά από αρχικές καταδίκες και διώξεις το κίνημα των Κολλυβάδων δικαιώθηκε, εξαπλώθηκε πέρα από το Άγιον Όρος, ιδιαίτερα στο νησιωτικό χώρο και στην Πελοπόννησο και στάθηκε η αφορμή της φιλοκαλικής αναγεννήσεως που επηρέασε βαθύτατα τον ορθόδοξο σλαβικό κόσμο.

Η εξάπλωση της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821 στη Μακεδονία και ειδικότερα στη Χαλκιδική δεν άφησε αδιάφορους τους Αγιορείτες. Πολλοί άλλωστε από αυτούς, όπως ο δραστήριος Νικηφόρος Ιβηρίτης χαρτοφύλαξ, είχαν από χρόνια μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία. Το Μάιο του 1821, με πανηγυρικό τρόπο στις Καρυές, ο Αθως προσχώρησε στο κίνημα του Εμμανουήλ Παπά. Ο Τούρκος διοικητής συνελήφθη και τέθηκε υπό περιορισμό στη μονή Κουτλουμουσίου και ένοπλοι μοναχοί αναπτύχθηκαν στα σύνορα του Αγίου Όρους.

Όπως είναι γνωστό η επανάσταση στο βορειοελλαδικό χώρο έληξε σύντομα και άδοξα. Οι Αγιορείτες όμως κλήθηκαν να πληρώσουν το βαρύ τίμημα της συμμετοχής τους. Τουρκικά στρατεύματα εγκαταστάθηκαν στις μονές οι οποίες υποχρεώθηκαν να αναλάβουν τη συντήρησή τους. Έκτακτος βαρύτατος φόρος από 3.300 πουγγία (1.750.000 γρόσια) επιβλήθηκε συλλογικά και οι τακτικοί φόροι κατεβάλλοντο εις διπλούν. Τα μετόχια της Χαλκιδικής υπέστησαν βαριές ζημιές και η είσπραξη των εσόδων από τα προσοδοφόρα μετόχια της Μολδοβλαχίας

διακόπηκε τουλάχιστον για μια πενταετία. Τα χρέη διογκώθηκαν, μεγάλος αριθμός μοναχών εγκατέλειψε το Άγιον Όρος, πολλές μονές βρέθηκαν σε κατάσταση ολοκληρωτικής ένδειας και αναγκάστηκαν να εκποιήσουν μεγάλο αριθμό κειμηλίων, αν και τα πολυτιμότερα από αυτά φυγαδεύθηκαν στα νησιά της επαναστατημένης Ελλάδας.

Τα μέτρα κατά του Αγίου Όρους ήρθαν μόλις το 1830. Νέα όμως αναστάτωση, ιδίως στον οικονομικό τομέα, προκάλεσε η δήμευση από τη ρουμανική κυβέρνηση το 1863 όλων των μοναστηριακών κτημάτων και μετοχιών στην περιοχή της Μολδοβλαχίας. Νέο πλήγμα ανέμενε τους Αγιορείτες μετά από λίγα έτη το 1873. Η ρωσική κυβέρνηση αποφάσισε να εκδιώξει τους μοναχούς από τα κτήματα της Βεσσαραβίας και του Καυκάσου αποδίδοντας στις μονές μόνο τα δύο πέμπτα των εκεί εισοδημάτων τους. Μετά την Οκτωβριανή επανάσταση το έσοδο αυτό σταμάτησε οριστικά.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα το Άγιον Όρος βρέθηκε στη δίνη των εθνικών ανταγωνισμών της Βαλκανικής και υπέστη τις συνέπειες των επιδιώξεων της ρωσικής πολιτικής που συνίστατο στην αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρα της μοναστικής πολιτείας με τη μαζική εγκατάσταση Σλάβων, κυρίως Ρώσων, μοναχών, με τη διείσδυση σε φτωχές μονές και εξαρτήματα και με την οικοδόμηση τεράστιων μοναστικών συγκροτημάτων. Στις αρχές του 20ού αιώνα το Άγιον Όρος αριθμούσε συνολικά περί τους 3.500 Ρώσους μοναχούς.

Η απελευθέρωση του Αγίου Όρους από τον ελληνικό στόλο το Νοέμβριο του 1912 έθεσε τέρμα στην επικίνδυνη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί. Η μοναστική πολιτεία του Αθω αποτέλεσε αυτοδιοίκητο τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Το νομικό καθεστώς της κατοχυρώθηκε συνταγματικά και καθορίστηκε από τον Καταστατικό Χάρτη, ο οποίος συντάχθηκε το 1926. Το αγιορειτικό αυτό “Σύνταγμα” παγίωσε, με πολλές προσαρμογές, τους πατροπαράδοτους θεσμούς διοικήσεως της μοναστικής πολιτείας.

Σήμερα στο Άγιον Όρος υπάρχουν 20 κυρίαρχες κοινοβιακές μονές, όπως παγιώθηκαν από το 16ο αιώνα. Από αυτές εξαρτώνται διοικητικά και πνευματικά 12 σκήτες και περίπου 250 κελλιά. Κάθε μονή είναι αυτοδιοίκητη και ρυθμίζει τα της ζωής των μοναχών της σύμφωνα με τους μοναστικούς κανόνες και τους εσωτερικούς κανονισμούς που εγκρίνει το σύνολο των μοναχών. Κάθε χρόνο οι μονές εκλέγουν από έναν αντιπρόσωπο ο οποίος τις εκπροσωπεί στην Ιερά Κοινότητα. Έργο και αρμοδιότητα της τελευταίας είναι η διαχείριση των κοινών υποθέσεων του Αγίου Όρους και η παρακολούθηση της εύρυθμης λειτουργίας των εσωτερικών κανονισμών των μονών. Εκτελεστικό όργανο της Ιεράς Κοινότητος είναι η Ιερά Επιστασία.

Πνευματικά η Αθωνική πολιτεία υπάγεται στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ενώ χρέη εκπροσώπου της Ελληνικής πολιτείας εκτελεί ο Διοικητής του Αγίου Όρους.

Ο μαρασμός που παρατηρήθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα εξαιτίας της παθολογίας της ιδιορρυθμίας, της δραματικής οικονομικής συρρικνώσεως που ακολούθησε τη μαζική δήμευση των μετοχιών της Μακεδονίας και των δεινών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ανακόπηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Σήμερα το Άγιον Όρος γνωρίζει νέα άνθηση. Μεγάλος αριθμός νέων στην ηλικία μοναχών με υψηλότατο πνευματικό επίπεδο επανδρώνουν τις είκοσι μονές, οι οποίες έχουν μετατραπεί όλες σε κοινόβια, τις σκήτες και τα κελλιά του Αθω.

Βιβλιογραφία

- Α. Λαυριώτης, Το Άγιον Όρος μετά την Οθωμανική κατάκτηση, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 32 (1963), 113-261
- Κ. Βλάχος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Αθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νύν, Βόλος 1903
- Μ. Γεδεών, Ο Αθως. Αναμνήσεις-Έγγραφα-Σημειώσεις, Κωνσταντινούπολη 1885 (φωτ. ανατύπωση, Αθήνα 1990)
- Χ. Κτενάς, Άπαντα τα εν Αγίω Όρει ιερά καθιδρύματα εις 726 εν όλω ανερχόμενα και αι προς το δούλον έθνος υπηρεσίαι αυτών, Αθήνα 1935

- Ι. Μαμαλάκης, Το Άγιον Όρος (Αθως) διά μέσου των αιώνων, Θεσσαλονίκη 1971
- P. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894 (photo reprint Amsterdam 1965).
- P. Nasturel, Le Mont Athos et les Roumains, Rome 1986 (Orientalia Christiana Analecta, 227)
- Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση, Αθήνα 1992.
- Ν. Σβορώνος, Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του Ελλαδικού χώρου, Άγιον Όρος 1987
- Γ. Σμυρνάκης, Το Άγιον Όρος, Αθήνα 1903 (φωτ. ανατύπωση, Καρυές 1988)
- Π. Χρήστου, Το Άγιον Όρος. Αθωνική πολιτεία-Ιστορία και τέχνη, Αθήνα 1987
- [=Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 6 (1984)17-47]